

ГАРОЛЬД БЛУМ

НЕЗВИЧНІСТЬ ДАНТЕ: УЛІСС ТА БЕАТРІЧЕ

У статті аналізується «Божественна комедія» Данте як один із центральних текстів західного літературного канону. Автор відстоює ідею специфічної незвичності та новаторства твору, які залишаються непоміченими більшістю дослідників. Виступаючи з критикою теологічного прочитання «Божественної комедії», автор наполягає на головній функції постаті Беатріче, яка не повинна розглядатися у якості християнської алегорії. Автор приходить до необхідності суто літературного та поетичного аналізу твору поза межами релігійного контексту, що дозволить виявити справжню роль поеми в історії західно-європейської літератури.

Ключові слова: канон, західна література, дантезнавство, Беатріче, Данте, Шекспір.

Представники нової історичної школи та інші ресентименталісти намагалися розхитати, знищити постать Шекспіра, маючи на меті подолати Канон, розосередивши його центр. Цікаво, що Данте — фактично другий після Шекспіра — ані тут, ані в Італії не є мішенню для подібних атак. Поза сумнівом, на нього нападуть, позаяк мультикультуралісти навряд чи можуть відшукати більш небезпечного великого поета, чий непокірний та могутній дух наділяти найвищим саном було б не надто політкоректно. Данте — найбільш агресивний та суперечливий з великих європейців, у цьому він

© Harold Bloom, 1994

© Ольга Карпенко, переклад, 2007

Публікується по изданию: Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семків. — К.: Факт, 2007. — С. 88–122 [Harold Bloom. "The Stagnation of Dante: Ulysses and Beatrice"/The Western Canon: The Books and School of the Ages, Harcourt Brace, 1994, pp. 72–98]

затмарює навіть Мільтона. Як і Мільтон, він був сам собі політичною силою та одноосібною сектою. Його єретичний заряд було заретушовано коментарями науковців, навіть найкращі з яких ставляться до «Божественної комедії» так, немов її автором був святий Августин. Проте більш доцільно почати з виключної відваги автора, що лишилася непоміченою у цілій традиції навколохристиянської літератури, з Мільтоном включно.

Ніщо у західній літературі у довгому проміжку від Ягвіста та Гомера аж до Джойса та Бекетта, не було таке бездоганно обурливе для традиції, як звеличення Беатріче, сублимує його бажання і надає їй янгольського статусу; у цій ролі вона стає ключовим моментом у церковній ієрархії спасіння. Оскільки Беатріче первинно виступає тільки інструментом Дантової волі, її апофеоз обов'язково включає вивіщення самого Данте. Його поема є пророцтвом та набирає функції Третього Заповіту, аж ніяк не другорядного щодо Старого та Нового Заповітів. Данте не визнає поему за вигадку, за власну найвеличнішу вигадку. Вона для нього радше є універсальною та позачасовою істиною. Те, що бачить та говорить Данте-пілігрим у оповіді Данте-поета, має постійно переконувати нас у невідворотності Дантових поетичних та релігійних оцінок. Жести самоприниження у поемі — як з боку поета, так з боку пілігрима — вражають дослідників, проте видаються набагато менш вражаючими у порівнянні із тим, як Данте розвінчує решту поетів, а також із наполегливістю реалізації його власного апокаліптичного потенціалу.

Хотілося б якомога швидше прояснити, що викладені спостереження спрямовані набагато більше проти дантезнавства, але аж ніяк не проти самого Данте. Я не бачу можливості відокремити приголомшливу поетичну силу Данте від його духовних амбіцій, які є унікальними та забезпеченими від звинувачень у блюзнірстві тільки через те, що Данте таки виграв заклад у майбутнього через покоління після власної смерті. Якби «Комедія» не була Шекспірові єдиним автентичним поетичним конкурентом, Беатріче становила б образу для церкви, та навіть і для грамотних католиків. Поема занадто потужна, щоби її зректися; для неохристиянського поета, як-от Т.С. Еліот, «Комедія» постає новим Писанням, Новішим Заповітом, що доповнює канонічну християнську Біблію. Чарльз Вільямс [Charles Williams] — гуру для таких неохристиянських поетів, як Еліот, Льюїс [Lewis], Оден [Auden], Дороти Саєрс [Dorothy Sayers], Толкієн та інших — навіть заявив, що безсмертне гасло святого Афанасія «приводити народ до Бога» не отримало належного вислову до Данте. Церква мала аж чекати на Данте та на постать Беатріче.

У своїй глибокій розвідці «Постать Беатріче» (1943) Вільямс [Williams] підкреслює величезну скандальність Дантового досягнення: найбільш яскравий поетів винахід — це Беатріче. Жодному із персонажів Шекспіра, ані харизматичному Гамлету, ані богоподібному Ліру не дорівнятися до розкішної зухвалості образу Беатріче. Тільки Ягве Єговіста та проповідь Ісуса у Євангелії від Марка є більш дивовижні та величні. Беатріче — це ключ до Дантової самобутності, а її тріумфаторське сходження у добрій згоді із християнським механізмом спасіння є водночас найбільш зухвалим діянням її поета, перетворенням його успадкованої віри у щось набагато більш особистісне.

Дантознавці беззаперечно зречуться таких моїх суджень, проте вони настільки залежні від існування у затінку власного предмета, що повністю втратили відчуття незвичності «Божественної комедії». Вона лишається найбільш щирим твором, із якими доводилось стикатись допитливому читачеві, вона переживає як переклад, так і швидке вивчення. Усе, що дозволяє пересічному читачеві споживати «Комедію», є наслідком дії тих якостей Дантового духу, які є чим завгодно, та аж ніяк не благочестям. Зрештою, Данте нічого доброго не говорить про попередників та сучасників-поетів і прикметно мало використовує текст Біблії, окрім хіба що псалмів. Таке враження, ніби він уважав царя Давида, предка Христа, єдиним гідним себе попередником, єдиним поетом, здатним послідовно ословлювати істину.

Читач зі свіжим сприйняттям Данте дуже швидко пересвідчиться, що жоден інший світський автор не переконаний настільки у тому, що його твір — це істина, та істина, що важить найбільше. Мільтон і, можливо, пізніше Толстой, наближуються до Дантового межового переконання у власній правоті; проте вони обидва також приділяють увагу протилежним реаліям, виказують більше незалежного бачення. Данте настільки сильний — риторично, психологічно та духовно — що затьмарює їхню самовпевненість. Теологія не керує ним, а є лише одним з багатьох джерел його творчості. Ніхто не сперечатиметься, що Данте є християнським та теологічним або принаймні теолого-алегоричним. Але усі успадковані ідеї та образи проходять надзвичайні перевтілення у Данте, фактично єдиного поета, чия оригінальність, винахідливість, надприродна плідність можуть скласти конкуренцію Шекспірові. Читач, що знайомиться з Данте вперше, у перекладі терцинами (*terza rima*), такому, як у ясных прозових перекладах Лоренса Бінйона [Laurence Binyon] або Джона Сінклера [John Sinclair], безмірно програє, не маючи під руками італійської поеми, проте для нього все одно лишається цілий космос значень. Те з

найважливішого, що лишається в прозовому перекладі, це дивність та велич, абсолютна, якщо не брати до уваги Шекспіра, унікальність Дантової сили. Подібно до Шекспіра, ми знайдемо в Данте надзвичайну когнітивну потужність, сполучену із винахідливістю, що практично не має меж.

Якщо читати Данте чи Шекспіра, можна відчутти межі мистецтва, а згодом усвідомити, що межі розширюються або ламаються. Данте проривається крізь усі обмеження набагато індивідуальніше та відвертіше, аніж Шекспір, і якщо його талант є більш надприродним, ніж Шекспірів, його вихід за межі природного лишається таким же самобутнім, як унікальний та своєрідний натуралізм Шекспіра. Царина, де поети протистоять один одному найвиразніше — це їхня репрезентація кохання, що повертає нас до того, де починається та закінчується кохання у Данте, до постаті Беатріче.

Беатріче з «Комедії» посідає у райській ієрархії позицію, яку важко визначити. Нам бракує ключів для розуміння цього образу, а у християнській доктрині немає нічого, що б вимагало звеличення цієї конкретної флорентійки, у яку довічно закохався Данте. Найіронічніший коментар із цього приводу дав Хорхе Луїс Борхес у «Зустрічі» (Other inquisitions, 1937–1952):

Закохатися — означає створити релігію із ненадійним бо-жеством. Данте захоплено сповідував культ Беатріче, і це є фактом, що не викликає сумнівів; що вона підняла його на кпини, а іншим разом відмовила — є фактом, закріпленим у «Новому житті». Дехто стверджує, що ці події є символами. Якби це була правда, вона би тільки укріпила нашу певність у нещасливому та забобонному коханні.

Борхес відновлює уявлення про Беатріче, як про «випадкову знайому» та її загадкову відмінність для усієї решти читачів Данте:

Беатріче існувала для Данте вічно: Данте існував для неї вкрай недовго, можливо, не існував узагалі. Наше поклоніння та трепет перед ним змушують забути про цю жалюгідну невідповідність, яка для Данте була незабутньою.

Навряд чи тут важливо, що Борхес проектує на ситуацію власну іронічно-абсурдну пристрасть до Беатріче Вітербо [Beatrice Viterbo] (див. його кабалістичне оповідання «Алеф»). Він підступно підкреслює скандальну невідповідність між тим, що Данте та Беа-

тріче пережили разом (майже нічого), і Дантовим баченням їхнього спільного апофеозу у «Раю». Така диспропорція є найлегшим шляхом до самозвеличення. Подібно до Шекспіра, Данте може впоратись з усім, оскільки обидва вміли переступити обмеження, чинні для інших поетів. Всепроникна іронія (або алегоричність) Дантового твору в тому, що він претендує на дотримання обмежень навіть тоді, коли їх порушує. Все, що у Данте є живим та оригінальним, є також довільним та особистісним, і все-таки воно наводиться як істина, співзвучна із традицією, вірою та раціональністю. Майже неунікно це прочитується по-іншому, аж поки змішується із нормативним, і у фіналі ми прочуваємо успіх, який би самому Данте не сподобався. Теологічний Данте сучасної американської гуманітаристики — це суміш із Августина, Томи Аквінського та решти теологів. Цей богословський Данте настільки повно вивчений та дивовижно богобоязний, що уповні його сприймати можуть лише американські професори, котрі його вивчають. Дантові нащадки серед письменства є його правдивими канонізаторами, і їх не завжди можна назвати відверто побожною громадою: Петрарка, Боккаччо, Чосер, Шеллі, Россетті [Rossetti], Єйтс, Джойс, Паунд, Еліот, Борхес, Стівенс [Stevens], Бекетт. Понад усе цю громаду поєднує Дантів вплив, хоча у своєму поетичному післяжитті він стає дванадцятьма різними Данте. Це цілком належне авторові його сили становище; на світі існує десь так само багато Данте, як і Шекспірів. Мій власний Данте все більше різниться із надзвичайно ортодоксальним Данте у сучасній американській критиці та літературознавстві, до яких належать, поміж іншими, Т. С. Еліот, Френсіс Фергюссон [Francis Fergusson], Еріх Авербах, Чарльз Сінглтон [Charles Singleton] та Джон Фрессеро [John Freccero]. Іншу традицію репрезентує італійська критика, що почалася від неаполітанського мислителя Віко і продовжувалась до романтичного поета Фосколо [Foscolo] та романтичного критика Франческо де Санктіса [Francesco de Sanctis], досягши кульмінації у працях естетика початку ХХ сторіччя Бенедетто Кроче. Якщо комбінувати цю італійську традицію із кількома спостереженнями Ернста Роберта Курціуса [Ernst Robert Curtius], визначного сучасного німецького історика літератури, виникне альтернатива до лінії «Еліот–Сінглтон–Фрессеро», що розглядатиме Данте як поета-пророка, а не теолога-алегориста.

Віко майже межово підняв статус Данте, коли доводив, що «якби той не був ознайомлений із латинською та схоластичною філософією, то став би навіть більшим поетом, і, можливо, тосканський діалект міг би дорівнятися Гомеровій грецькій мові». Одначе судження Віко пригадується під час блукань темними хащами міркувань

теологічних алегористів, де найбільш визначною характеристикою «Комедії» стає Дантове, можливо, августиніанське, навернення від поезії до віри, яка підсумовує та підпорядковує уяву. Ані Августин, ані Аквінський не розглядали поезію, як щось серйозніше за дитячі забавки. Що вони зробили з Беатріче? Курціус авторитетно зауважує, що для Данте Беатріче не просто власний шлях до спасіння, але універсальна інстанція, відкрита для усіх щирих серцем. Та Данте звертається до Беатріче, не до Августина, і Беатріче посилає йому за провідника не Августина, а Вергілія.

Данте явно обирає Беатріче, його власне творіння, а не алегорії інших теологів, і ще більш явно він не бажає перевершити власну поезію. Августин та Аквінський так само стосуються Дантової теології, як Вергілій та Кавальканти — його поезії: усіх попередників затьмарює поет-теолог, поет-пророк Данте, автор останнього заповіту — «Комедії». Якщо ви бажаєте прочитати «Комедію» через алегорії теологів, почніть із того, що єдиним авторитетним теологом для Данте був він сам. «Комедія», так само, як решта канонічних творів, руйнує межу між сакральним і світським письмом. І Беатріче для нас зараз є злиттям святого та світського, союзом пророцтва та поеми.

Якостями Данте-поета та Данте-особистості є радше гордість, аніж людинолюбство, оригінальність, а не традиціоналізм, задоволення та достаток, а не стриманість. Його пророчий стан є швидше посвяченням, ніж наверненням, якщо пристати до судження Паоло Валезіо [Paolo Valesio], котрий підкреслював герметизм та езотеричність «Комедії». Ви не навертаєтесь до або за допомогою Беатріче, подорож до неї є посвяченням, бо вона, як уперше зауважив Курціус, є центром особистісного гнозису, а не вселенської церкви. Зрештою саму Беатріче до Данте посилає Люція, навдивовижу загадкова сицилійська свята, настільки дивна, що дантознавці не в змозі пояснити подібний вибір. Джон Фрессеро, найкращий серед живих критиків Данте, говорить, що «у певному сенсі метою цілої подорожі є написання поеми, тлумачення Люції та всього благословенного».

Так, але чому саме Люція? На це питання, звісно, не можна відповісти: а чому б ні? Люція із Сіракузів жила та була замучена за тисячу років до Данте і зараз була би цілковито забута, якби не мала таємничого значення для поета та його творіння. Проте нам нічого не відомо про це значення, ми навіть не здогадуємось, хто був величнішою жіночою душею, яка послала Люцію по Беатріче. Цю «даму в раю» зазвичай визначають як Діву Марію, проте Данте прямо її не називає. Люцію названо «ворогом усякої жорстокості», ознака, яку поділяють, певно, усі жінки раю. «Світла милість» є звичним аб-

стракним означенням, яким характеризують Люцію коментатори Данте; але це так само не видається унікальною якістю сицилійської мучениці, чиє ім'я означає «світло». Я так детально коментую, щоби підкреслити, як гордо і самовільно Данте творить буття. У «Комедії» є приховане значення, у поемі, поза сумнівом, присутні герметичні смисли, і навряд чи їх можна віднести до другорядних, якщо на них наголошує сама Беатріче. Ми завжди повертаємось до постаті Беатріче у процесі читання «Комедії», не так тому, що вона у певному розумінні є алегорією Христа, але тому, що вона є ідеальним об'єктом сублимації Дантового бажання. Ми навіть не знаємо, чи існувала Дантова Беатріче насправді. Якщо так, і її можна співвіднести із донькою флорентійського банкіра, це навряд чи важить для поеми. Беатріче у «Комедії» важлива не тому, що вона символізує Христа, але тому, що вона є ідеалізованою проекцією самотності автора, втіленням його точки зору у поемі.

Дозвольте мені трохи блюзнірства; я змішаю Данте із Сервантесом і порівняю їхніх персонажів: Дон Кіхота та Данте-пілігрима. Беатріче для Дон Кіхота — це зачарована Дульсінея Тобосска, його уявне перевтілення селянки Альдонси Лоренцо [Aldonza Lorenzo]. Банкірська донька Беатріче Портінарі так само стосувалась Дантової Беатріче, як Альфонса — Дульсінеї. Щоправда, ієрархія Дон Кіхота є світською: Дульсінею вміщено у всесвіті Амадіса Галльського, Пальмеріна Англійського, Сонячного лицаря та інших достойників міфічного війська, в той час як Беатріче входить до царства святого Бернара, святого Франциска та святого Домініка. Якщо комусь поезія важливіша за доктрину, то це незначна відмінність. Мандрівні лицарі, як і святі, є метафорами у поемі та задля неї, і райська Беатріче у розумінні інституційного та історичного католицизму має не більше/менше статусу чи реальності, аніж зачарована Дульсінея. Але тріумфом Данте є відчуття блюзнірства, що з'являється у нас від такого порівняння.

Можливо, Данте був і благочестивим, і ортодоксальним, проте Беатріче є його творінням, а не образом церкви; це частка особистого гнозису, поетова інтерпретація спасіння. «Навернення» до Беатріче може бути достатньою мірою августиніанським, проте це навряд чи навернення до самого Августина; тим часом, відданість Дульсінеї Тобосскій є поклонінням, що відсилає до образу Ізольти Білорукої. Данте був і є найбільш безсоромним, агресивним, гордовитим та зухвалим з-поза усіх поетів. Він нав'язав своє бачення вічності і мав мало спільного з побожними теологами. Якщо все це уже є в Августина або Томи, читаймо їх. Проте Данте хотів, щоб ми читали саме Данте. Він

не складав поему задля висвітлення успадкованих істин. «Комедія» претендує на істинність, і, як на мене, детеологізація Данте є так само неадекватною, як його теологізація.

Коли вмираючий Дон Кіхот кається у своєму героїчному божевіллі, він повертається до своєї первинної особистості добропорядного Алонсо Кіхано і дякує милосердному Богові за повернення до побожності та здорового глузду. Кожен читач приєднується до протесту Санчо Панси: «Не вмирайте!.. Послухайтеся мене, живіть багато років. ...Може, ми знайдемо донну Дульсінею за якимось парканом, розчакловану і чарівну, як картинка». Коли Дантова поема закінчується, немає Санчо, який може разом із читачем сподіватися, що поетової сили стане на високу фантазію про християнський рай. Припускаю, що є читачі, які розглядають «Божественну комедію» як лазівку до божественної любові, що водить сонце й зорі, проте більшість з нас читає її заради самого Данте, заради поетичної особистості та драматичного характеру, до якого не вдалося піднятися навіть Джону Мільтону. Нікому не сподобається переробка «Комедії» у «Дон Кіхота», проте згадка про Санчо трохи пом'якшила навіть Пілігрима вічності і, можливо, нагадала його дослідникам, що вигадка завжди лишається вигадкою, навіть якщо видається самій собі чимось іншим.

Але якою саме вигадкою є Беатріче? Якщо вона, як наполягав Курціус, є еманациєю Бога, тоді Данте йшлося про щось таке, що ми не зможемо дешифрувати, навіть якщо відчуваємо присутність якогось глибшого сенсу. Одкровення Данте навряд чи можна визначити як особисте, як у Вільяма Блейка, але не тому, що воно менш самотнє, ніж у Блейка. Воно більш оригінальне та публічне, тому що таке успішне; ніщо більше у західній літературі, окрім хіба що творів Шекспіра у часи його злету, навіть і близько не підходить до такої повноти вираження. Данте як найбільш самотній та не скорений з розкішно вироблених характерів, добився власної універсальності не через сприйняття традиції, але через перекирення традиції аж до того, поки та не стала відповідати його власній природі. За наймовірною іронією долі Дантове поривання до узурпації результувало у слабких недопрочитаннях — у тому чи іншому ракурсі. Якщо «Комедія» — це правдиве пророцтво, у дослідників з'являється спокуса читати її у розрізі августиніанської традиції. А де ще слід шукати належну інтерпретацію християнського одкровення? Навіть такий тонкий інтерпретатор, як Джон Фрессеро, іноді зраджує поетиці, так ніби тільки Августин може бути джерелом ідей самовдосконалення. Тому оповідь «про себе» — така як «Комедія» — має корінитися у «Сповіді» Августина. Набагато потужніше, ніж романтики, які його обожнюва-

ли та наслідували, Данте винаходить власну ідентичність та шліфує свою особистість за допомогою постаті Беатріче, яка не видається мені надміру августиніанською. Хіба може Беатріче бути об'єктом бажання, хай навіть і сублімованого, в августиніанському наративі навернення. Фрессеро велемовно розводиться про те, що для Августина історія — це поема Бога. Тоді чи є історія Беатріче поезією Бога? Оскільки я шукаю Божий глас у Шекспірі, Емерсоні чи Фройді, залежно від того, що мені потрібно, мені не важко визнати «Комедію» божественною. Одначе, я би не говорив про божественність «Сповіді», бо мені не чути Божого гласу в Августина. Я також геть не переконаний у тому, що Данте вчувалися Божі одкровення деінде, окрім його власного голосу. Поема, яка надає переваги собі понад Біблією, може, за визначенням, також ставити себе і над Августином.

Якщо вірити Чарльзу Вільямсу [Charles Williams], якому не подобався гностицизм, Беатріче для Данте є пізнанням. Пізнання він розумів як шлях від Данте, того, хто пізнає, до Бога, хто є пізнаваним. І все ж таки Данте не вбачав у Беатріче лише пізнання. Його поема стверджує не те, що кожний з нас має знайти своє особіне знання, але що Беатріче грає універсальну роль для усіх, хто може її знайти; а її втручання у долю Данте, через святу Діву, взагалі є унікальним. Міф Беатріче, хоч є центральним винаходом Данте, діє тільки в межах поеми. Його незвичність не можна усвідомити вповні, оскільки ми не маємо постаті, яку можна було б прирівняти до Беатріче. Уранія Мільтона, його райська муза у «Втраченому раю» не є особистістю, Мільтон застерігає нас ремаркою, що це — значення, а не ім'я. Шеллі, наслідуючи Данте, уславив у «Епіпсихідіоні» Емілію Вівіані, проте висока романтична пристрасть не стала переможною, і зрештою сеньйора Вівіані для свого розчарованого закоханого стала лише «маленьким брунатним демоном».

Задля здобуття хоч якогось знання про незвичність Данте потрібно простежити його ставлення до когось із універсальних персонажів. Жоден інший персонаж західної літератури не дорівнюється універсалізму Гомерового Одиссея, також знаного у латинській транскрипції як Улісс. З Гомера до Нікоса Казандзакіса постать Одиссея/Улісса проходить низку надзвичайних перетворень у Піндара, Софокла, Евріпіда, Горація, Вергілія, Овідія, Сенеки, Данте, Чепмена, Кальдерона, Шекспіра, Гете, Теннісона, Джойса, Паунда, Волласа Стівенса та багатьох інших. В. Б. Стенфорд [W. B. Stanford] у гарній розвідці «Тема Улісса» (1963) розглядає негативне, хоч і приглушене, тлумачення Улісса Вергілієм, на противагу позитивної ідентифікації

з Уліссом у Овідія, а відтак, окреслює дві головні й, можливо, завжди актуальні іпостасі цього героя, або ж героя-злочинця. Улісс Вергілія стане Уліссом Данте, але той настільки перетворює образ, що доволі туманна характеристика Вергілія поступово зникає. Вергілій не хоче відверто засуджувати Улісса і тому перекладає це завдання на своїх персонажів, які говорять про Одиссея як віроломного дурисвіта. Овідій, вигнанець і поціновувач жінок, змішує себе та Улісса в одну складну ідентичність, таким чином заповідаючи нам трансформований образ Улісса як першого з великих мандрівних розпусників.

У 26-ій пісні «Пекла» Данте створив найбільш оригінальну версію Улісса, яку маємо на сьогодні, Улісса, що не шукає батьківщини та дружини на Ітаці, але полишає Цірцею, щоби перейти усі кордони та ризикувати у пошуках невідомого. Незнана країна Гамлета, з якої не повернувся жоден мандрівник, стає місцем призначення для цього найбільш вражаючого з усіх долеборців. У цій же пісні «Пекла» натрапляємо на незвичайний пасаж, який важко зрозуміти. Улісс та Данте перебувають у діалектичних взаєминах, тому що Данте боїться глибинної ідентичності між собою як поетом (не пілігримом) та Уліссом як мандрівним злочинцем. Це побоювання може бути не цілком усвідомлене, проте Данте на якомусь рівні таки пережив його, оскільки зображує Улісса, яким керує гординя, при тому, що не існувало більш гордого поета, ніж Данте — до нього не дорівнюється ані Піндар, ані Мільтон чи Віктор Гюго, або Стефан Георге, або Єйтс. Учені хочуть, щоби за Данте промовляли Беатріче або святі, проте їм не вдається потрібна вимова. Голоси Улісса та Данте перебувають у небезпечній близькості, тому і пояснення Вергілія, коли він говорить, що греки можуть нехтувати голосом італійського поета, не видається переконливим. Також Данте не дозволяє собі відповісти на величну промову, яку він пише для Улісса в особі голосу, що промовляє з полум'я:

Я від Цірцеї, що мене в Гаєту
На цілий рік замкнула, відійшов
(Енея назва не пірнула в Лету),

Ні почуття до сина, ні любов
До батька, ні палкий вогонь сердечний,
Який до Пенелопи не холов, —

Не похитнули потяг небезпечний
Душі моєї — бачить в світ вікно,
Людську чесноту та порок конечний.

Я спорядив одне тоді судно
І в море вийшов із товаришами,
Які були зі мною заодно.

Проплив між обома я берегами
Іспанії й Марокко, сардів край,
Й між іншими в тім морі островами.

Уже в нас над чолом сріблився гай,
Коли у місце ми зайшли вузьке те,
Де Геркулес, щоб позначити край

Шляхам, стовпи поставив для прикмети,
Й пішов Севільї справа сад живий,
А зліва одійшли будови Сети.

«О браття, — мовив я, — пройшли вже ви
Крізь сотні тисяч лих на захід дальній!
Недовгий строк потратьте життьовий,

Що вам лишився, на відповідальні
Ще дальші подорожі в світ сумний,
Щоб вслід за сонцем, землі зріть печальні.

Тож пригадайте, ви чиї сини,
Бо ви народжені не животіти,
А знання й честь нести у світ ясний».

Недовга ця промова знаменитий
В моїх супутниках лишила слід,
І вже не знав я, як їх зупинити.

Кормою повернули ми на схід,
Зробили на шалений лет в просторі
Із весел крила й брали вліво хід.

Під іншим полюсом я всі вже зорі
Зрів уночі, а наші на очах
Зникали мало не цілком у морі.

Уп'яте сяjala на небесах
І гасла місячна стежа широка,
Відколи вийшли ми на смілий шлях,

Як несподівано гора висока
Замріла невиразно нам здаля,
Що вищою з усіх здалась для ока.

Зраділи ми, але нова земля
Зустріла негостинно, вітровінням
Ударивши у снасті корабля.

Кружило тричі нас води крутінням,
Вчетверте ж піднялась корма увись,
Униз же ніс пішов чийсь велінням —

І хвилі понад нами знов злились.

Переклад Євгена Дроб'язка

Хіба може ця видатна промова, навіть у перекладі, а не у винятково сильних італійських терцинах, викликати у пересічного читача таку ж реакцію, як у рецензії найбільш обдарованого з Дантових критиків, котрий писав: «Що відокремлює Уліссову остаточну загибель у воді від Дантового хрещення у смерть із наступним воскресінням — так це наявність Христа в історії, або милість, присутність Христа в індивідуальній душі»?

Звісно, відповідати цьому судженню однаковою мірою міг і набагато слабший пасаж. Є невідповідність між доктриною чи богобоязливістю, що уникає будь-якої відмінності, крім дозволеної, та поетичним текстом, якому майже немає рівних. Є щось відверто неправильне у способі прочитання Данте, який зводить увесь вплив до християнської доктрини, навіть якщо сам Данте частково відповідальний за таке спрощення. У Дантовому устрої пекла ми знаходимось на восьмому рівні восьмого кола, що не аж так далеко від Сатани. Тим часом, Улісс є лукавим порадником, передовсім через свою діяльність та хитрощі під час захоплення Трої, пращуром Риму, а від так Італії, як, зокрема, записано у Вергілія.

Данте не говорить до Улісса, тому що у певному розумінні він і є Улісс; задля написання «Комедії» він має вирушити у незвідані моря. Та з великою ясністю Данте повідомляє нам, що не буде переглядати ставлення до Улісса: смерть Ахілла, троянський кінь, викрадення статуї Афіни — усе це підстави для прокляття мандрівника. Остання подорож не така, які б не були її наслідки. Полум'я його не чіпає, тож Данте прихиляється до вогню Улісса, бажаючи, прагнучи дізнатися правду. Знання, яке він отримує, це чистий пошук, здійснений ціною відмови від сина, дружини, батька. Пошук, поміж іншим, є обра-

зом Дантової власної гордині та впертості, через яку продовжився строк його вигнання з Флоренції та відмові повернутися до рідни. Поділяти гіркий хліб чужинця, спускатись униз не своїм шляхом є ціною пошуку. Улісс бажає сплатити більшу ціну. То чий досвід насправді ближчий досвіду Данте — тріумфаторське навернення Августина, а чи остання подорож Улісса? За переказами, на Данте вказували на вулицях, як на людину, що якось зуміла вернутись із пекла, як ніби він був кимось на кшталт шамана. Ми можемо припустити, що він сам вірив у реальність власних видінь; поет такої сили, який присвоїв собі статус пророка, не міг ставитись до свого сходження до пекла як до простої метафори. Його Улісс говорить із абсолютною гідністю та жахливою уїдливістю: звучить не пафос проклятого, але гордість, яка знає, що гордість та мужність ніколи не дадуть задовольнитися тим, що є.

Еней Вергілія де в чому є педантом, і тому багато вчених уподібнює, або хотіли б уподібнити Данте саме з ним. Проте він не Еней, він такий же егоцентричний та неспокійний дикун, як його Улісс; подібно до Улісса, його спопеляє бажання бути деінде, стати інакшим. Дистанція між ним та його двійником, можливо, дуже велика, адже його Улісс так зворушливо прославляє «просту пильність чуттів, що нам лишилась». Навіть тоді ми маємо пам'ятати, що Данте, який помер у віці п'ятдесяти восьми років, волів би прожити ще чверть століття, оскільки у «Бенкеті» (*Convivio*) він вказав, що досконалий вік становить вісімдесят один рік. Тільки тоді він би реалізувався уповні, а його пророцтво здійснилося б. Уважаючи, що Улісс напинає вітрила у «незаселені світи», а Дантові вселенські подорожі — у світи, наповнені мертвими, є відмінність між цими двома пошуковцями, і пошук Улісса, звісно, більш далекий. Щонайменше Дантів герой — це герой-злочинець, як Ахав Мелвілла, інша не божеська, але богорівна людина. Гностичний або неоплатонічний герой дуже неподібний до християнського героя, але ж Дантова уява не завжди надихається християнським героїзмом. Хіба що у випадках, коли він віддає належне своєму предку-хрестоносцю Каччягвіді [*Cassiaguida*], сповнюючись бажанням оспівати його відвагу та мужність. Це підтекст Дантового бачення Улісса: захоплення, відчуття спорідненості, фамільна гордість. Данте вітає рідного по духу, хай навіть він тепер у восьмому колі пекла. Це Улісс говорить про власну подорож як про «божевільний політ», можливо, у контрасті зі скерованим Вергілієм польотом Данте.

Якщо розглядати «Комедію» тільки як поему, жоден політ не міг би бути божевільнішим, проте Данте не хоче, щоб ми розгляда-

ли її тільки як поему. Це привілей Данте, але не його дослідників, і це не мало би бути позицією його читачів. Якщо ми збираємось виявити, що саме надає канонічності Данте, центру Канону одразу після Шекспіра, тоді потрібно виявити, у чому полягає його здобута дивність, його тривала оригінальність. У цієї особливості дуже мало спільного з августиніанською оповіддю про те, що старе «я» вмирає та народжується нове «я». Улісс може репрезентувати старе «я», а Беатріче — нове, проте Улісс є отим «я» для себе, так само як і Беатріче. Данте не міг би зробити краще те, що вже було зроблене Августином, і тому Данте створив «Комедію» не більш Августиноюю, аніж Вергілієвою. Вона така, якою поет її задумав: Дантова.

Ісус син Сирахів [Jesus Ben Sira], автор чудового Екклезіаста, який навечно приписаний до апокрифів, говорить, що він прийшов збирати по слідах великих отців наших, що породили нас. Можливо, тому він є першим єврейським автором, хто наполягав, щоб на книзі було написано його справжнє ім'я. Ніхто не може заперечувати, що Данте прийшов збирати й оспівувати визначних мужів, своїх попередників. Він розселяє їх, у згоді із власним судженням, у лімбі, пеклі, чистилищі та раю, адже він є справжнім пророком і очікує виправдання у свій час. Його судження є абсолютними, безжальними та подекуди морально неприйнятними, принаймні зараз і для багатьох із нас. Він лишив останнє слово за собою, і поки його читаєш, не виникає бажання сперечатися, передовсім тому, що хочеться послухати і побачити те, що він побачив за нас. Данте, звісно, не міг бути людиною, з якою легко сперечатися, з часом його непоступливість перетворилася б хіба на жорстокість.

Незважаючи на те, що Данте можна зарахувати до мертвих білих європейців, він і зараз найбільш живий з-поміж усіх авторів книг, на відміну від Шекспіра, чия особистість вислизає від нас навіть у сонетах. Шекспір — це кожен і ніхто; а Данте — це Данте. Присутність у мові не є люзією, незважаючи на всі паризькі догми. Данте викарбував себе у кожному рядку «Комедії». Його головний герой — це Данте-пілігрим, а Беатріче тут вже не дівчина з «Нового життя», а ключова фігура у небесній ієрархії. Що бракує Данте, так це опису сходження самої Беатріче: можна тільки дивуватись, чому у своєму зухвалому пориві він не висвітлив таємницю її обрання. Може, тому, що усі знайомі йому прецеденти були не просто еретичними, а належали до ересі ересей — гностицизму. Від Симона Мага і далі ересіархи підносили своїх найближчих послідовниць у небесні ієрархії, так як богопротивний Симон, перший з Фаустів, пригледів собі Єлену,

шльондру із Тиру, і оголосив її Єленою Троянською у якійсь із попередніх інкарнацій. Данте, хоч і пройнятий еротичним імпульсом (нехай сублімованим, але потужним), з такими речами загравати не ризикував.

Все ж таки, у поетичному (а не теологічному) розумінні Дантів міф Беатріче ближчий до гностицизму, аніж до християнства. Усі свідчення про апофеоз Беатріче не просто особисті (як мало би бути), а ще й походять із видимого світу, як у гностицизмі другого століття. Беатріче має бути несотвореною божественною іскрою, еманациєю божества, так само, як флорентійка, що померла у віці двадцяти п'яти років. Вона не підкоряється релігійним категоріям суду, що веде до благословення та святості, але просто зі смерті стає частиною ієрархії спасіння. Немає вказівки ані у «Новому житті», ані у «Комедії», що Беатріче могла згрішити або навіть помилитися. Натомість вона від початку була тим, на що вказує її ім'я — «тією, що дарує благословення». Данте каже про неї у віці дев'яти років, що вона «була наймолодша з янголів», божою донькою, і після її смерті поет говорить про «благословенну Беатріче, яка зараз вічно споглядає обличчя Бога, благословенного на віки віків».

Ми не можемо вважати, що Данте виправдовував себе у цій еротичній гіперболі; «Комедія» неможлива без Беатріче, котра від початку мала бути прийнятою у небесних сферах. Петрарка, намагаючись відсторонити себе від грізного своєю величчю поета з покоління його батьків, винайшов (як йому здавалось) поетичне обоження на пам'ять про кохану Лауру, проте що, окрім скандального авторитету самого Данте, може втримати нас від того, аби вважати обоження Беатріче найбільш поетичним з усіх обожень? Своєю владою Данте вводить Беатріче до християнської типології, або кажучи точніше, доєднує християнську типологію до власного бачення Беатріче. Беатріче, а не Христос, є суттю поеми; а творцем є Данте, а не Августин. Це не скасовує Дантової духовності, але вказує, що самотність не є власне християнською чеснотою, і що Данте набуває значимості саме завдяки своїй оригінальності. На відміну від будь-якого іншого поета, крім Шекспіра, Данте не має поетичного батька, навіть якщо він сам стверджує, що це місце посідає Вергілій. Проте Вергілія посилає Беатріче, і він зникає з поеми, коли туди триумфально повертається Беатріче у заключних піснях «Чистилища».

Цьому вельми дивовижному поверненню передують ще одні із великих відкриттів Данте: Матильда, що збирає квіти у відновленому земному раю. Видіння Матильди було ключовим для поезії Шеллі, логічно, що саме цей уривок був перекладений Шеллі, і цей переклад

можна вважати найкращим будь-якої частини «Комедії» англійською. Ось кульмінаційний уривок з цього перекладу — він пізніше склав диявольську пародію цього видіння у дуже дантівській поемі смерті «Тріумф життя»:

I moved not with y feet, but mid the glooms
Pierced with my charmed eye, contemplating
The mighty multitude of fresh May blossoms

Which starred that night, when even as a thing
That suddenly, for blank astonishment,
Charms every sense, and makes all thought take wing, —

A solitary woman! And she went
Singing and gathering flower after flower,
With which her way was painted and besprent.

«Bright lady, who, if looks had ever power
To bear true witness of the heart within,
Dost bask under the beams of love, come lower

Towards this bank. I prithee let me win
This much of thee, to come, that I may hear
Thy song: like Proserpine, in Enna's glen,
Thou seemst to my fancy, singing here
And gathering flowers, as that fair maiden when,
She lost the Spring, and Ceres her, more dear.

Я став і поглядом через ручай
Пройшов туди, де хаща несходима
Стояла в щебеті пташиних зграй,

Коли з'явилася (перед очима
Так іноді з'являється нам річ,
Спочатку з подиву нерозрізнима),

Одніська жінка йшла мені устріч,
Зі співом бравши скарби квітникові,
Що без числа цвіли впродовж узбіч.

О гарна дамо в сяєві любові,
Коли правдиво вказують сліди,
Що певно свідчать про серця чудові,

Зласкався, я благаю, підійди, —
До неї мовив, — до струмка, на розцвіт,
Щоб любий голос долинав сюди.

Ти наче Прозерпіни юний одсвіт,
Що в матері відірвана була,
Вона сама і весь її первоцвіт.

Переклад Євгена Дроб'язка

У попередній пісні Данте мріяв про «молоду і гарну даму, що збирає квіти на галявині та співає», проте вона себе назвала Лією, першою дружиною біблійного патріарха Якова, протиставляючи себе молодшій сестрі Рахіль, другій дружині ізраїльського патріарха. Лія є передвісницею Матильди, як Рахіль провіщає появу Беатріче, проте як опозицію активного та споглядального життя їх розглядати важко:

Знайте, хто б не спитав моє ім'я, що я — Лія, і я старанно і чесно працюю своїми руками, щоби сплести собі вінок, щоби подивитись на себе у дзеркало та прикрасити себе, але моя сестра Рахіль ніколи не полишає дзеркала та сидить перед ним цілий день. Їй подобається дивитись у свої гарні очі, так як мені — прикрашати себе. Вона задовольняється баченим, а я здійсненим.

Хіба час зруйнував ці метафори? Хіба вони стали причиною появи феміністичної критики? А може, у постфройдистську еру нам треба шукати в цьому уривку нарцисизму? Звісно, коментар як завжди про-никливого Чарльза Вільямса [Charles Williams] видається зараз дещо бентежним: «Данте в останній раз мріє: про Лію, що збирає квіти, — що ще може репрезентувати саму дію, або про Рахіль, що заглядається у дзеркало, — що може бути більш споглядальним? Душа може справедливо звідати радість у собі, та у красі і любові».

Тлумачення образу Лії, або ж Матильди, що збирає квіти, як емблеми дії або вчинку, на жаль, викликає в мене лише згадку про карикатуру Джеймса Тарбера [James Thurber], на якій зображені дві жінки: вони спостерігають за третьою, що збирає квіти, і одна з них каже іншій: «В неї душа справжньої Емілі Дікінсон, от хіба що час від часу це їй набридає». Образ Рахіль, або ж Беатріче, що споглядає себе у дзеркалі, підсумовує невдалу спробу Фрейда порівняти нарцисизм жінок із нарцисизмом кицьок. Мої власні асоціації, є без сумніву ви-

падковими, проте типологія зі знаними чи незнаними поясненнями не завжди добре прислуговується Данте. Я дуже сумніваюсь, що він задумав «Комедію» як поему «про» власне навернення, «про» становлення себе-християнина. Якщо так, то лишень у етимологічному значенні англійського «про», що означає: бути поза чимось. В середині «Комедії» йдеться про Дантове покликання до пророчої праці.

Можна стати християнином без плаща Іллі, проте не тоді, коли йдеться про Данте. Видіння Матильди, що заступає Персефону у відновленому земному раю, не для новонаверненого християнина, а для поета-пророка, чиє покликання не повинно було викликати сумнівів. Шеллі, поет-пророк не у християнському, а в лукреціанському розумінні, був під враженням від уривку про Матильду, оскільки для нього він символізував пристрасне поетичне покликання, відновлення райської природи, яка полишила його великого попередника Вордсворта. Матильда є передвісницею Беатріче, адже оживлення Персефони уможливорює повернення Музи. І Беатріче є не наслідуванням Христа, а творчістю поета, ототожненою з його давнім, реальним чи значною мірою уявним, коханням.

Ідеалізація втраченого кохання — це майже повсюдна людська практика; однак, на довгі роки запам'ятовується не так втрата іншого, як власні втрачені можливості. Асоціація Рахилі з Беатріче так гарно спрацьовує не тому, що кожна репрезентує споглядальний модус життя, але тому, що кожна є пристрасним образом втраченої любові. Рахіль може бути емблемою споглядальності й тому щось значить для церкви, але для поетів вона значима лише тому, що великий оповідач Єговіст перетворив її смерть під час пологів на величезне горе в житті Якова. У поетичній типології Рахіль передує Беатріче як образ ранньої загибелі коханої жінки, в той час як Лія пов'язана із Матильдою як видіння відкладеного здійснення. Яків служив Лавану, щоби завоювати собі Рахіль, але спершу натомість отримав Лію. Данте пристрасно прагне повернення Беатріче, проте подорож до неї через Чистилище спочатку приводить його до Матильди. Попри те, що ще година ранкової зорі, або ж Венери, вона приносить Данте Матильду, а не Беатріче. Матильда співає як закохана жінка, і Данте прогулюється із нею, проте це тільки підготовка, так само як Лія була лишень підготовкою до Рахилі.

Впадає у вічі тріумфальна процесія, що є алюзією на видіння пророка Єзекія, в якому він бачить Колісницю та Володаря на ній. Данте уникає сильнішого ефекту, радячи читачеві за більш яскравими деталями звернутись до тексту Єзекія, а вбачаючи в образі Мужа алегорію Христа, слідує Одкровенню святого Іоанна Богослова. Для

Данте колісниця — це триумф церкви, яким він собі його мислить, опертий на книги двох заповітів, проте це, радше, потрібно, щоби прибрати їх собі з дороги. Усе це, і навіть грифон, що символізує Христа, має значення тільки завдяки красі, яку провіщає повернення давньої, назавжди та безповоротно втраченої любові.

Фактично, саме поява Беатріче у 20 пісні «Чистилища» спонукає остаточно зникнути Вергілія. Вергілій стає зайвим не тому, що поезію, як тлумачать, має змінити теологія, але тому, що Дантова «Комедія» вже повністю зайняла місце Вергілієвої «Енеїди». Данте (названий так у цьому епізоді перший та єдиний раз за всю поему), хоч він і наполягає на протилежному, утверджує власну поетичну силу через коронацію Беатріче. Власне, що ще він міг би цим сказати? Навіть Чарльз Сінглтон, найтеологічніший з-поміж важливіших Дантових коментаторів, наголошує, що краса Беатріче «перевищує усе створене природою чи мистецтвом». Якщо ви все ще маєте намір пристосувати Данте до теологічних алегорій (як безумовно хотів зробити Сінглтон), тоді виходить, що тільки Бог через церкву міг сотворити та дати життя красі поза межами природи та мистецтва. Проте Беатріче, як нам завжди годиться нагадувати собі, є також і творінням Данте, в такому ж сенсі, як Дульсінея була творінням Дон Кіхота. Якщо Беатріче прекрасніша за усіх жінок літератури та історії, то у такий спосіб Данте підносить, найперше, власне вміння зображати.

«Чистилище» у прозорій схемі Данте спирається на католицький постулат, згідно з яким недосконале прагнення пізнати Бога має бути вдосконалене через спокуту. Найзухваліше судження Данте в усій поемі полягає в тому, що його потяг до Беатріче не підміняв бажання пізнати Бога, а завжди вів до нього. «Комедія» є триумфом та, відповідно, має бути основним взірцем західної релігійної поезії. Це, вочевидь, головний приклад цілком особистої поеми, яка переконує більшість її читачів у тому, що вони знайомляться з абсолютною істиною. Теодолінда Бароліні [Teodolinda Barolini] у книзі, написаній зумисне задля детеологізації Данте, дозволяє собі таке зауваження: «“Комедія”, можливо, більшою мірою, ніж будь-який інший писаний текст, свідомо намагається імітувати життя, умови людського існування».

Судження доволі дивне. Хіба ж «Пекло» та «Чистилище», не кажучи вже про «Рай», намагаються «імітувати життя» більш свідомо, ніж «Король Лір» або ж «Кентерберійські оповідання», написані під впливом Данте? Який би не був Дантів реалізм, він не дає того, чим обдаровують нас Шекспір та Чосер: героїв, що змінюються, як справді змінюються людські істоти. У «Комедії» розвивається та змінюється

лише Данте; решта героїв — сталі та незмінні. Хоч насправді, якими ж їм бути, якщо їх уже судили судом, котрий не підлягає перегляду. Щодо Беатріче, котра також є повноправною героїнею поеми, то вона навіть ще більше віддалена від імітування життя. Що в неї може бути спільного з умовами людського існування? Чарльз Вільямс, незважаючи на свій менторський тон, у цьому питанні більш проникливий, ніж інші дантознавці: «Навіть ця поема необхідним чином обмежена. Вона не намагається нічого пояснити ані щодо проблеми спасіння самої Беатріче, ані щодо ролі, яку в тому відіграв Данте».

Як на мене, твердження все одно божевільне, але вже краще таке, аніж спроби задушити поему доктриною чи сплутати її з імітацією життя. Проблеми спасіння Беатріче для Данте не існувало взагалі. Вона врятувала Данте, подарувавши йому найвеличнійший образ його поезії, а він врятував її від забуття, і, можливо, їй було потрібне саме таке спасіння. Вільямс розмірковує про «шлюб» Данте та Беатріче у містичному сенсі, проте це розмисли Вільямса, а не Данте. Коли Беатріче з'являється у «Чистилищі», вона говорить до свого поета не як кохана і не як матір, але так, як богиня може промовляти до смертного, незважаючи навіть на специфічне до нього ставлення. Її суворість у поведженні із ним є ще одним «перевернутим» компліментом самому собі, оскільки Беатріче є чудовою ознакою самотності автора, вісницею його пророцтва. Фактично, до Данте звертається його власна геніальність: чия ще критика могла б бути більшим джерелом гордості для поета? Припускаю, що перед пришествям самого Христа Данте б не встояв, але аж так далеко навіть він зайти не зважився.

Муза втручається у поему, але він називає її «щастям» і дає їй роль, що була би щастям для будь-кого. Вона не зійде ні до кого і ні для чого, окрім його поезії, і тому Данте є її пророком, виконує роль, яку готував собі з часів «Нового Життя». Попри складний стосунок до багатьох традицій — поетичної, філософської, теологічної, політичної — Данте не позичав образ Беатріче з жодної. Можна сперечатися, чи символізує вона Христа, але не можна не ототожнити її образ з усією «Комедією», тому що вона і є Дантовою поемою, єдиним з образів, що репрезентує не Боже, а поетове досягнення. Мені вже звичними стали думки дослідників, що Данте розглядав власні поетичні досягнення як шлях до Бога, проте я не йму їм віри. Вигнанець із рідного міста, свідок падіння імператора, з яким були пов'язані усі його найкращі сподівання, Данте вирятував із руїн власних планів хіба свою поему.

Філософ Джордж Сантаяна [George Santayana] у роботі «Три поети-філософи» (1910) пише про Лукреція, Данте і Гете, котрі, на його дум-

ку, у своїй творчості втілювали, відповідно, концепції епікурейського натуралізму, платонічного надприродного начала та романтичного або кантіанського ідеалізму. Про Данте Сантаяна каже, що «Для платонізму та християнства він став тим самим, чим був Гомер для поганства», але потім додає, що така любов, яку Данте «відчуває і зображає, не є нормальною чи здоровою». Видається святотатством вважати пристрасть Данте до Беатріче ненормальною та неприродною тільки на підставі того, що вона так мало опирається містичній трансформації коханої у частину божественного механізму спасіння. Втім, ідея Сантаяни є проникливою та свіжою, як і вельми іронічне звеличення Данте як найбільш егоїстичного серед його сучасників.

Сказавши, що Данте був специфічним, не схожим на інших платоніком, Сантаяна мав би рухатись далі, до більш важливого твердження: Данте також був не схожим ні на кого християнином, і Беатріче є знаком цієї неподібності, алегорією концепції, яку Данте додав до віри церкви. Принаймні для поетів та критиків «Комедія» таки стала Третім Заповітом, про що писав Йоахим Фйорський [Joachim of Fiore]. Найвишуканішим спротивом прагматичному тлумаченню поеми був не так демарш школи Авербаха, Сінглтона та Фрессеро, а тези А. Черіті [A. Charity] у книзі «Події та їхнє дальше існування» (1966) та Лео Шпітцера [Leo Spitzer], якого Черіті визнав за свого попередника. Черіті наполягає на тому, що Беатріче має за прообраз Христа, але не є ані Христом, ані церквою, і цитує на підтвердження своєї тези Кенельма Фостера [Kenelm Foster]: «вона не заміщує Христа, вона відображає його та передає його ідею». Такий погляд є достатньо побожним, але він не має нічого спільного з «Комедією», у якій Данте, дивлячись на Беатріче, бачить не Христа, а її саму. Вона — не дзеркальна поверхня, а особистість, і навіть Лео Шпітцера у його «Вибраних есеях» (використовую видання 1988 року) зовсім не дивує, що Беатріче є справжньою особистістю:

Беатріче — це алегорія не лише спасіння взагалі, але й особистого спасіння, що доводить як автобіографічне походження образу, так і її статус у потойбіччі: вона є не янголом, а благословенною людською істотою, яка мала стосунок до Данте у земному житті, і тому має допомогти йому тут, у його мандрівках, адже тільки вона на це здатна; Беатріче не свята, вона — Беатріче, не смертна, але померла замолоду, й лишитись на землі їй дозволили, щоби показати Данте можливість чудес. Догматична вільність, якої тут припустився Данте, видається менш зухвалою, коли згадаємо, що спасіння може прийти до християнина в індивідуальній

формі, задуманій спеціально «для нього»... Беатріче є... еквівалентом тих історичних осіб, які народились перед Спасителем, що провіщали його прихід.

Винахідливий хід, як і всі ідеї Шпітцера; проте він не спрацьовує, і жодним чином не применшує Дантової «зухвалості». Для Данте Беатріче важить куди більше, ніж просто персональне спасіння. Спершу вона прийшла до свого поета, а через нього — до його читачів. Вергілій говорить до неї в «Пеклі»:

О пані благосна, єдина, з ким
Наш людський рід всі перевищив твори,
Які під небом зібрані низьким!

Переклад Євгена Дроб'язка

Курціус тлумачить це так: «Через одну Беатріче людство проходить крізь усе земне, що б це не означало: Беатріче — і лише вона одна — вміщує метафізичну гідність усього людства». Шпітцер, інтерпретуючи, також занадто швидко переходить від «бути прообразом Христа» до «бути наслідуванням Христа». Якби Беатріче прийшла перед Христом, можна було б стверджувати, що вона була ще однією його провісницею, проте вона приходить після, а та, в кого закохався Данте, наслідуванням Христа взагалі не могла бути. Вона є, як зауважив Сантаяна, хіба платонізацією християнства, якому платонічні впливи, до чи після Данте, ніколи не вадили. Більшою мірою Беатріче є тим, про що писав Курціус: центром поетичного гнозису, центром Дантового бачення.

Відтак, повертаємося до розуміння Беатріче як знаку Дантової самобутності, серцевини його сили та незвичності. Гординю не зараховують до числа християнських чеснот, проте вона завжди була центровою чеснотою усіх великих поетів. Шекспір може тут бути великим винятком, як і в багатьох інших речах. Нам ніколи не дізнатися, яким було його ставлення до себе, як до автора «Гамлета», «Короля Ліра» чи «Антонія і Клеопатри». Можливо, він ніколи не прагнув особливого до себе ставлення, бо йому не бракувало ані визнання, ані комерційного успіху. Він, проте, мав би знати, усвідомлювати, якими неповторними та величезними були його досягнення, проте дарма переглядати його п'єси у пошуках ознак самозамилування, а сонети, хоча й містять певну долю похвали самому собі, також виказують неабияку скромність. Чи міг Шекспір без іронії говорити про поетичне обдарування та велич своїх суперників або щиро вірити у «горде вітрило могутнього вірша» Джорджа Чепмена? Данте гордо

напинає вітрила у напрямку до Раю і прославляє себе через звеличування Беатріче. У «Втраченому раю» гординя Мільтона, може, й проектується на гординю Сатани, але ж вона призводить до падіння. У «Комедії» гординя Данте підносить його до небес, до Беатріче та вище.

Беатріче — це реалізована гордість Данте, але вона йому потрібна і з інших причин. Учені гадають, що саме вона заміщує або репрезентує; але, як на мене, настав час звернути увагу на те, що саме Беатріче змусила автора виключити з поеми. Віко зворушливо бідкався з приводу Дантових широких знань з теології. Проте ерудованість Данте у сфері духовності є проблемою скоріше для його коментаторів. Якщо з твору прибрати Беатріче, то Вергілію довелося б передати Данте якомусь святому, щоби той міг провести його від земного Раю до Небесної троянди. Релігійний опір читача, який може бути тепер набагато сильнішим, ніж те готові визнати англосаксонські дослідники, значно посилюється б, якби місце Беатріче зайняв святий Августин. Що важливіше, до такої накинutoї доктрини зріс би також і опір самого поета. Збіг із католицькою вірою тут скоріше явний, аніж дійсний, але Данте акцентує на Беатріче почасти, аби не витратити творчу енергію на беззмістовні сварки з церквою.

Це Беатріче своєю присутністю робить постаті Аквінського та Августина глибшими в поетичному розумінні, додаючи незвичності істині (якщо ви вважаєте це за істину) або вигадці (якщо розцінювати поему саме так). Я, як симпатик гнозису, пептичного чи релігійного, оцінюю поему не як істину і не як вигадку, а як шлях пізнання Данте, яке він вирішив назвати «Беатріче». Коли досконало відчувати щось, про що знаєш, то не потрібно визначати, правда це чи ні; важить, що це глибоке особисте знання. Іноді ми позначаємо таке знання словом «любов», майже завжди передбачаючи, що цей досвід триватиме вічно. Але у більшості випадків він закінчується і полишає нас у розпачі, адже ми не Данте і створити «Комедію» не можемо; тому все, що нам зрештою лишається, це саме відчуття втрати. Беатріче відрізняється від канонічного образу безсмертя і втрати; без неї Данте став би ще одним італійським попередником Петрарки, про якого б знали, що помер він у вигнанні через власну гординю й затятість.

У мене значну відразу викликає християнське фентезі, доволі гротескова поезія або безоглядна апологетика на кшталт «Він прийшов з Раю» або «Сходження голуба» авторства Чарльза Вільямса. Я так само не визнаю Вільямса незаангажованим літературним критиком. Він такою ж мірою заідеологізований як неофеміністки, псевдомарксистки або редукціоністи-франкофіли, з яких власне складається

наша сучасна Школа ресентименту. Єдине, чим вирізняється Вільямс у моїх очах, так це прочитанням Данте як, у першу чергу, творця образу Беатріче:

Образ Беатріче існував у його думках; він лишався там і його свідомо поновлювали. Слово «образ» тут зручно вжити з двох причин. По-перше, суб'єктивна пам'ять всередині нього стосувалась чогось, що об'єктивно існувало поза ним, це був образ зовнішнього факту, а не внутрішнього бажання. Це було бачення, а не винахід. Данте вважав, що він би не міг винайти Беатріче.

Судження поета — це його поема, і Данте не перший та не останній з великих, хто наполягав на тому, що винахід був всього лиш проясненням побаченого. Можливо, Шекспір сказав би те саме про Імогену у «Цимбеліні». Вільямс порівнює Беатріче та Імогену, але Беатріче, на відміну від Данте-пілігрима, Вергілія-провідника, Улісса з «Пекла», не повністю літературний персонаж. Їй притаманні певні риси драматизму, включаючи спалахи високої зневаги; але сама Беатріче — це радше ціла поема, а не окремий її персонаж, а тому сприйняти її уповні вдасться тільки після прочитання та засвоєння усієї «Комедії», що, можливо, пояснює (і це, безперечно, естетичний недолік) дивну розмитість її постаті. Віддаленість Беатріче навіть від закоханого у неї поета набагато більша, ніж те визнає Вільямс, однак це задумано самим Данте, і кульмінацію того задуму бачимо в емоційному моменті у «Раю», коли поет бачить її здалеку:

Не відповів я їй, знявши вгору зір,
Побачив, як вона сидить уроче
В вінку з яскравих, променистих зір.

Із високостей, звідки грім гуркоче,
До глибу, де придонний плин тече,
Не більша віддаль одбирає очі.

Як в Беатріче від моїх очей;
Але ця даль обличчя не згасила –
Воно й крізь відстань сяяло гаряче.

«О владарко, моїх надій ти сила,
З якою, щоб мене порятувати,
Свої сліди у Пеклі ти лишила!

В усім, що дозволяла споглядать,
Ти з добрості й могутності своєї,
Я впізнаю потугу й благодать.

До волі з рабства провели моєї
По всіх стежках, по тропях всіх вони,
Де тільки влади міць була твоєї.

Щедротами мені ти сохрани
Здорову душу з тілом не опрічно
І потім вгодною тобі звільни!»

Так я благав. Вона, здаля незвично,
Всміхнулась, глянула на мене й знов
Вдивилась в джерело, що ллється вічно.

Переклад Євгена Дроб'язка

Коментуючи цей пасаж у попередній роботі, я відзначив відмову Данте прийняти рятунок з руки котроїсь іншої людини або святого, крім рук створеної ним самим Беатріче. Один католицький літературний критик накинувся на мене за нерозуміння віри, і принаймні ще один вчений назвав мої міркування романтично-сатанічними (що це має означати, невідомо й досі). Я відверто покликався на сумовитий та красномовний трактат «Аналіз обмежений та необмежений», в якому засновник психоаналізу бідкається, що пацієнти відмовляються прийняти лікування з його рук. Данте, гордовитіший за будь-кого з нас, прийняв би рятунок тільки від Беатріче і лише їй він молиться. Його пророцька відвага не августиніанська, так само як у політичному плані він зрікається августиніанського погляду, що церква замінила Римську імперію. «Комедія» — це апокаліптична поема, і Беатріче може винайти лише той поет, хто очікував сповнення власного пророцтва до своєї смерті. Що б Августин сказав про Дантову поему? Припускаю, найбільше він заперечував би проти Беатріче, проти особистого міфу, що несе у собі рай, навіть тоді, коли Данте отримує Царство Небесне.

Що передувало Беатріче? Вона є християнською музою, яка входить до поеми та змішується з нею так, що ми не можемо міркувати про «Комедію», не звернувши на неї уваги. Призначеним Данте передвісником був Вергілій, і в «Енеїді» є паралель до Беатріче — це мала би бути Венера. Венера Вергілія, як підкреслює Курціус, має набагато більше від Діани або Артеміді, аніж від Афродіти. Вона сувора,

дивно нагадує Сивілли і навряд чи є матір'ю Ероса, якщо порівнювати із напівбогом Енеєм. Справжній Вергілій, епікуреєць та стоїк (протиставлений явно неправильному тлумаченню Данте), не прагне милості чи спасіння, а тільки відстрочки нескінченного споглядання безглузких страждань. Якби Данте був точніший, Вергілій мешкав би із прекрасним Фарінатою у шостому колі пекла, призначеному для епікурейців та інших єретиків.

Попередником самого Вергілія був Лукрецій, найбільш потужний з усіх матеріалістичних та натуралістичних поетів, навіть більший епікуреєць, аніж сам Епікур. Данте ніколи не читав Лукреція, на якого не звертали уваги аж до останніх декад XV століття. Мені дуже шкода, що склалось саме так, оскільки знайомство з Епікуром дало б Данте опонента, рівного за поетичною силою.

Хоч ми, звісно, не можемо знати, але Данте певно обурився б, дізнавшись, що Вергілій був набагато ближчий за духом, якщо не за відчуттями, до Лукреція, а не до нього самого. Звісно, Венера Вергілія — це значний ухил від Венери Лукреція, проте є певна іронія в тому, що Лукрецій постає сороміцьким «дідом» Данте, якщо я, звісно, не помиляюсь, говорячи, що Венеру Вергілія можна визнати передвісницею Беатріче. У Джорджа Сантаяни є відповідна характеристика Венери з «Природи речей» як любові Емпедокла, що існує у діалектичному протистоянні з Марсом:

Марс та Венера Лукреція — це не моральні сили, несумісні з механізмом атомів; вони самі і є цим механізмом, що творить та руйнує життя або будь-яке інше цінне починання, як-от рятівна поема Лукреція. Марс та Венера, пов'язані одне з одним, разом правлять Всесвітом, для рівноваги якого жоден з його компонентів не може бути усунуто.

Емпедоклівсько-лукреціївська формула «вмирання з життя іншого, проживання смерті іншого» подобалась Єйтсу, язичницькому містагогу, але Данте із презирством її б відкинув. Реакція Вергілія (адже він створив власну Венеру) була двозначною. Він позичив у Лукреція, чию поему очевидно ретельно вивчав, що найправдивішим породженням Венери були римляни, через її сина Енея, їхнього пращура та засновника держави. Але його Венера не тримає Марса у довічних обіймах. Вергілієва Венера така ж чиста, як Беатріче, і це дивно, адже вона, хай там що, є богинею кохання. Він, на відміну від Данте, не відчував пристрасті до жіноцтва і, можливо, за схемою Данте, заслуговував не тільки на 10 пісню «Пекла» — на коло Фарінати

Епікурейця, але також на коло з 15 пісні, де мешкав Брунетто Латіні, содоміт та поважний учитель Данте.

За вишуканою іронією, Беатріче, найголовніша християнська муза, може бути споріднена із Венерою, яка у Вергілія виглядає більш подібно до Діани, почасти тому, що її образ був реакцією на похитливу Венеру епікурейців, або через те, що Дантів попередник не любив жінок. Головною фігурою у Вергілієвому епосі є Юнона, жажлива богиня, котра збалансовує існування Венери, хоча, насправді, є щодо неї антимузою. А чи є антимуза у Данте? Фрессеро вважає, що це Медуза у 9 пісні «Пекла», і навспак співвідносить її з дамою Петрою з Дантових «кам'яних віршів», серед яких і розкішна секстина, яку так потужно переклав Данте Габріель Росетті: «Проблиску світла та широкому колу п'ятьми». Фрессеро протиставляє Данте та Петрарку, його відступника-спадкоємця з наступного покоління, чия Лаура водночас є музою та антимузою, Беатріче та Медузою, Венерою та Юною. Для Фрессеро у порівнянні виграє Данте, оскільки постать Беатріче вказує на когось поза собою, можливо, на Христа і Бога, а Лаура лишається лише у рамках творчості Петрарки. Втім, я би сказав, що ця різниця нічого не варта, незважаючи на августиніанську суворість Фрессеро:

Подібно до Пігмаліона, Петрарка закохується у власне творіння та у відповідь сам стає об'єктом сотворення: гра слів Лауро/Лаура вказує на замкнутість цього процесу, що є сутністю його творчості. Поезією він творить даму Лауру, котра, натомість, сотворює йому славу поета-лауреата. Тому вона не є посередницею, що вказує на щось поза собою, але радше включена до рамок його буття поетом. Саме це усвідомлює Петрарка, коли у кінцевій молитві він зізнається у гріху ідолослужіння, поклоніння справі власних рук.

Якщо Данте більшості з нас не нагадує теолога, тоді якими ще аргументами можна підкріпити думку Фрессеро, що Данте, на відміну від Петрарки, більш вільний від естетичних дилем? Чи це означає, що Петрарка, предок ренесансної та романтичної, а відтак, і модерної поезії, має взяти на себе гріх за порушення середньовічного синтезу? Данте, як і Петрарка, закохується у власне творіння. Бо чим ще може бути Беатріче? І якщо вже вона є втіленням найбільшої самотності поеми, то чи вона, своєю чергою, не творить самого Данте? Тільки за уявленням Данте Беатріче вказує на щось відмінне від неї самої,

і вона, звісно, замкнена у поемі, хіба що ви вірите, що особисте знання Данте є істинним не тільки для нього, але для всіх.

Хіба хтось молиться до Беатріче, крім Данте, палігрима вічності? Петрарка із радістю визнавав, що він обожнює Лауру, оскільки це обожнення, як чудово продемонстрував Фрессеро, допомогло йому зберегти дистанцію із великим попередником. Та хіба Данте не обожнює закінчену «Комедію», дивовижну працю своїх рук? Обожнення є теологічною категорією та поетичною метафорою; Данте, як і Петрарка, є поетом, а не богословом. Петрарка, поза сумнівом, визнавав, що Данте є поетом, більшим за прихильника Лаури; але з цих двох саме Петрарка справив більший вплив на наступників. Данте не існував аж до ХІХ століття, його навряд чи визнавали протягом Ренесансу та Просвітництва. Його місце заступив Петрарка, виконуючи його мудру програму поетичного обожнення та винайдення ліричної поеми. Данте помер у 1321 році, коли Петрарці було сімнадцять. Коли близько 1349 року Петрарка підготував перший варіант своїх сонетів, він, здається, розумів, що започатковує метод, який виходить поза межі жанру сонета, і який не виявляє ознак згасання і шість з половиною сторіч після нього. Друга «Комедія» була неможлива так, як неможливі були трагедії, потому, як Шекспір припинив їх писати. Канонічна велич Данте, врешті, не має нічого спільного зі святим Августином або істинами (якщо вони ними є) християнської релігії. У проблемному сьогодні ми маємо відновити відчуття літературної індивідуальності та поетичної незалежності. Данте, як і Шекспір, може стати потужним імпульсом до цього відновлення, якщо тільки нам вдасться уникнути звабливого співу богословських алегорій.